

تاریخ و سیره

امام حسن مجتبیٰ علیه السلام
از ولادت تا امامت

محمد رضا هدایت پناه

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
پاییز ۱۴۰۳

هدایت‌پناه، محمدرضا، ۱۳۴۵ -
امام حسن مجتبی (علیه السلام) از ولادت تا امامت / محمدرضا هدایت‌پناه. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
۲۲۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۴۲؛ تاریخ اسلام: ۱۵۳)
ISBN: 978-600-298-538-5
بها: ۱۸۰۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
بالای عنوان: تاریخ و سیره
کتابنامه: ص. [۱۹۵]-۲۲۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر: تاریخ و سیره
۱. حسن بن علی (علیه السلام) امام دوم، ۳-۵۰ق. ۲. Hasan ibn Ali, Imam II, 624-670
۳. حسن بن علی (علیه السلام) امام دوم، ۳-۵۰ق -- سیاست. ۴. Hasan ibn Ali, Imam II, 624 - 670 -- Politics
۵. اسلام -- تاریخ -- از آغاز تا ۵۰ق. ۶. Islam -- History -- To 671. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۴۰ ۲۹۷/۹۵۲
شماره کتابشناسی ملی
۹۸۴۴۴۰۵

امام حسن مجتبی (علیه السلام): از ولادت تا امامت

مؤلف: محمدرضا هدایت‌پناه

ویراستار: محمدسالم محسنی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: پاییز ۱۴۰۳

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبجان

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۳۸-۵

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۴۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته تاریخ اهل بیت علیهم السلام و تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد و دکترا و نیز دیگر علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ اسلام و اهل بیت علیهم السلام تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از مؤلف محترم اثر، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا هدایت‌پناه و نیز از ارزیاب گرامی جناب آقای حسین الله‌اکبری سپاس‌گزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل اول: کلیات

۱-۱. دشواری‌های پژوهش و نگارش تاریخ امام حسن (علیه السلام).....	۳
۱-۱-۱. دشمنی امویان و عباسیان و تحریف منابع.....	۳
۱-۱-۲. کمبود منابع.....	۶
۲-۱. ضرورت تحقیق.....	۶
۳-۱. پیشینه تحقیق.....	۸
۱-۳-۱. کتاب‌ها.....	۸
۲-۳-۱. پایان نامه‌ها.....	۱۸
۳-۳-۱. مقالات.....	۱۹

فصل دوم: زیست‌نامه امام حسن (علیه السلام)

۱-۲. ولادت، نام، کنیه و القاب امام.....	۲۳
۲-۲. شمائل‌شناسی امام.....	۲۶
۳-۲. بستگان امام.....	۲۶
۱-۳-۲. همسران و فرزندان امام.....	۲۶
۱-۱-۳-۲. مطلاق و کثرت همسران امام.....	۳۵
۱-۱-۱-۳-۲. خاستگاه اتهام.....	۳۶
۲-۱-۱-۳-۲. مطلاق در منابع اهل سنت و نقد آنها.....	۳۹
۱-۲-۱-۱-۳-۲. روایت طبرانی از ابن سیرین (م. ۱۱۰ ق).....	۳۹
۲-۲-۱-۱-۳-۲. روایت ابوالحسن مدائنی (م. ۲۲۵ ق).....	۴۲
۳-۲-۱-۱-۳-۲. روایت محمد بن سعد (م. ۲۳۰ ق).....	۴۶

۵۱	.....۴-۲-۱-۱-۳-۲. احمد بن یحیی بلاذری (م. ۲۷۹ق).
۵۲	.....۵-۲-۱-۱-۳-۲. ابوطالب مکی، محمد بن علی بن عطیه (م. ۳۸۶ق).
۵۳	.....۶-۲-۱-۱-۳-۲. شبلنجی، مؤمن بن حسن شافعی (از علمای قرن سیزدهم).
۵۳	.....۳-۱-۱-۳-۲. مطلق در منابع شیعه و نقد سندی.
۵۴	.....۱-۳-۱-۱-۳-۲. روایت برقی (م. ۲۷۴ق).
۵۶	.....۲-۳-۱-۱-۳-۲. روایات کلینی (م. ۳۲۹ق).
۵۶	.....روایت اول
۵۸	.....روایت دوم
۶۰	.....۳-۳-۱-۱-۳-۲. روایات قاضی نعمان مصری (م. ۳۶۳ق).
۶۰	.....روایت اول
۶۱	.....روایت دوم
۶۱	.....۴-۳-۱-۱-۳-۲. روایت ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق).
۶۱	.....۴-۱-۱-۳-۲. نقد محتوایی روایات مطلق.
۶۱	.....نقد اول
۶۳	.....نقد دوم
۶۳	.....نقد سوم
۶۳	.....نقد چهارم
۶۴	.....نقد پنجم
۶۴	.....نقد ششم
۶۴	.....نقد هفتم
۶۵	.....۵-۱-۱-۳-۲. بررسی و نقد توجیهات مطلق.
۶۶	.....۱-۵-۱-۱-۳-۲. بررسی و نقد توجیه مجلسی اول (م. ۱۰۷۰ق).
۶۸	.....۲-۵-۱-۱-۳-۲. بررسی و نقد توجیه محمدتقی لسان‌الملک.
۶۹	.....۳-۵-۱-۱-۳-۲. بررسی و نقد توجیه سیدمحمد شیرازی.
۷۱	.....۴-۵-۱-۱-۳-۲. بررسی و نقد توجیه شیخ راضی آل‌یاسین.
۷۲	.....نتیجه روایت مطلق امام حسن <small>علیه السلام</small> .

فصل سوم: فضایل و سیره اخلاقی - اجتماعی امام حسن علیه السلام

۷۴	.....۱-۳. فضایل امام <small>علیه السلام</small> از منظر اهل بیت <small>علیهم السلام</small> .
۷۶	.....۲-۳. سیره اخلاقی - اجتماعی امام.
۷۷	.....۱-۲-۳. عبادت، پرهیزکاری و آخرت‌گرایی.
۷۹	.....۲-۲-۳. بیان و سخنوری.
۸۰	.....۳-۲-۳. صبر و بردباری.
۸۲	.....۴-۲-۳. فرونشاندن خشم و غضب (کظم غیظ).
۸۳	.....۵-۲-۳. سخاوت و بخشش.

۸۴	..... ۳-۲-۶. پاک‌زبانی
۸۵	..... ۳-۲-۷. عقل، حکمت و خردورزی
۸۶	..... ۳-۲-۸. خدمت به بندگان و حل مشکلات آنان
۸۷	..... ۳-۲-۹. فروتنی و ساده‌زیستی
۸۷	..... ۳-۲-۱۰. آداب غذاخوری
۸۸	..... ۳-۲-۱۱. شرایط دوست و همراه خوب
۸۹	..... ۳-۲-۱۲. شور و مشورت‌خواهی
۹۰	..... ۳-۲-۱۳. ازدواج (آداب و رسوم)
۹۲	..... ۳-۲-۱۴. حضور در مسجد و اجتماعات
۹۳	..... ۳-۲-۱۵. سیره اجتماعی امام با دوستان
۹۴	..... ۳-۲-۱۶. سیره اجتماعی امام با دشمنان
۹۷	..... ۳-۳. امام حسن <small>علیه السلام</small> از نگاه مسلمین
۹۹	..... ۳-۴. امام حسن <small>علیه السلام</small> از نگاه خاورپژوهان

فصل چهارم: سیره علمی - فرهنگی امام حسن علیه السلام

۱۰۳	..... ۴-۱. مرجعیت علمی امام
۱۰۵	..... ۴-۱-۱. مقام و جایگاه علمی امام
۱۱۳	..... ۴-۱-۲. یاران و شاگردان امام
۱۱۵	..... ۴-۱-۳. مسند امام (احادیث فقهی - تفسیری - تاریخی)
۱۱۷	..... ۴-۲. میراث علمی - فرهنگی مکتوب امام
۱۱۷	..... ۴-۲-۱. امامان شیعه و تألیف کتب
۱۲۰	..... ۴-۲-۲. رساله امام در باب استطاعت
۱۲۰	..... ۴-۲-۳. قرآن منسوب به امام

فصل پنجم: سیره اقتصادی امام حسن علیه السلام

۱۲۳	..... ۵-۱. دنیاگرایی و آخرت‌گرایی، تضاد یا تعادل؟
۱۲۶	..... ۵-۲. منابع درآمد امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۲۷	..... ۵-۲-۱. موقوفات
۱۳۲	..... ۵-۲-۲. ارث
۱۳۲	..... ۵-۲-۳. کشاورزی
۱۳۳	..... ۵-۲-۴. هدایا و عطایا
۱۳۹	..... ۵-۲-۵. خمس
۱۳۹	..... ۵-۳. هزینه‌های مصرفی امام حسن <small>علیه السلام</small>
۱۴۰	..... ۵-۳-۱. هزینه‌های شخصی و خانوادگی
۱۴۴	..... ۵-۳-۲. کمک به خویشاوندان

۳-۳-۵. کمک به فقرا و مستمندان..... ۱۴۴

فصل ششم: سیره سیاسی امام حسن علیه السلام پیش از خلافت

۱۵۱	۱-۶. دوران رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> .....
۱۵۲	۱-۱-۶. حضور در مباحله.....
۱۵۳	۲-۱-۶. حضور در بیعت رضوان.....
۱۵۴	۳-۱-۶. گواهی امام حسن <small>علیه السلام</small> بر پیمان نامه ثقیف.....
۱۵۵	۲-۶. دوران خلفای سه گانه.....
۱۵۶	۱-۲-۶. دوران خلافت ابوبکر (۱۱-۱۳ق) و عمر (۱۳-۲۳ق).....
۱۶۰	۲-۲-۶. دوران خلافت عثمان (۲۳-۳۵ق).....
۱۶۰	۱-۲-۲-۶. فتوحات.....
۱۶۹	۲-۲-۲-۶. بدرقه ابوذر.....
۱۷۰	۳-۲-۲-۶. قتل عثمان.....
۱۷۴	الف) منابع گزارش اعزام حفاظت و مجروحیت امام مجتبی <small>علیه السلام</small> از منظر شیعه.....
۱۷۹	ب) حفاظت و مجروحیت امام <small>علیه السلام</small> از منظر اهل سنت.....
۱۸۳	۳-۲-۶. دوران خلافت امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> (ذی الحجه سال ۳۵-رمضان سال ۴۰ق).....
۱۸۵	۱-۳-۲-۶. نقش امام در جنگ جمل.....
۱۹۰	۲-۳-۲-۶. نقش امام در جنگ صفین.....
۱۹۳	۳-۳-۲-۶. نقش امام در جنگ نهروان.....
۱۹۵	منابع.....

پیشگفتار

تاریخ امام حسن (علیه السلام) از دو سو مورد تحریف و دست اندازی دشمنان آن حضرت قرار گرفته است. از یک سو امویان به دلیل رویارویی امام حسن (علیه السلام) با آنان و از دیگر سوی، عباسیان که پس از پیروزی و ظهور جنبش‌های سادات حسنی علیه آنان، تیغ تبلیغات خود را متوجه جد بزرگوارشان امام حسن مجتبی (علیه السلام) کردند.

نتیجه دشمنی امویان و عباسیان و عواملی دیگری، گزارش‌های فراوان ساختگی، تحریف شده و آشفته‌ای است که در منابع اهل سنت و حتی شیعه بر علیه امام حسن (علیه السلام) راه یافته است. هر چند پژوهشگران فراوانی خواسته اند تا هر یک به نوبه خود برای رفع این نابسامانی‌های موجود در تاریخ پر فراز و نشیب امام حسن مجتبی ایفا نمایند ولی بدیهی است که با چنین مشکلات و چالش‌هایی که برخی از آنها به صورت مشهورات و ارسال مسلمات تلقی شده به یقین کار دشواری است و سوالات بی پاسخ و دشواری‌های حل نشده کم نخواهد بود و نیاز به فرصت بیشتر برای تحقیق دارد. با این حال ما نیز به سهم ناچیز خود سعی بر آن بوده تا با ارزیابی‌های مختلف و سنجش روایات، گزارشات مربوط به این بخش پالایش شده و با استفاده از نظرات دیگر اندیشمندان معاصر آنچه را که به صواب نزدیک تشخیص داده شده است در معرض دید و قضاوت خوانندگان فرهیخته قرار گیرد.

این نوشتار که از ولادت تا امامت امام حسن مجتبی را به خود اختصاص داده در شش بخش سامان یافته است. علاوه بر بخش اول که به کلیات چرداخته در بخش دوم زیست نامه آن

حضرت مورد مطالعه قرار گرفته است. در همین بخش به موضوع پرچالش مطلق و همسران امام توجه و نقد و ارزیابی خاص شده است. بخش سوم به فضایل و سیره اخلاقی - اجتماعی امام پرداخته است. این بخش برای شناخت مقامات و جایگاه معنوی و ابعاد اخلاقی - اجتماعی امام اهمیت دارد. شخصیت شناسی امام که به شدت مورد هجمه امویان و عباسیان قرار گرفته می‌تواند معیار و سنجش مهمی برای نقد و ارزیابی گزارش‌های ساختگی و تحریف شده قرار گیرد. بخش چهارم به مسائل علمی - فرهنگی امام حسن اختصاص یافته و به میراث علمی آن حضرت اشاره شده است. بخش پنجم سیره اقتصادی امام بررسی شده که به نظر می‌رسد با توجه به نگاه دنیا و آخرتی به موضوع اقتصاد که گاه با مباحث کلامی در هم تنیده شده و تفسیرهای مختلفی که از قرآن و سیره معصومین ارائه شده است چالش‌هایی را از نظر سبک زندگی پدید آورده است که به خصوص با توجه به مشکلات و شبهات امروز باید بدان دقت بیشتری شود. بخش ششم و پایانی به بخشی از سیره سیاسی آن حضرت تا قبل از امامت اختصاص یافته که تحریفات خاصی نیز در این مقطع از زندگانی امام مجتبیٰ (علیه السلام) صورت گرفته است.

سعی بر آن بوده تا با نقد و بررسی اسناد و منابع، گامی در جهت ارائه تصویری صحیح از تاریخ امام حسن (علیه السلام) ارائه گردد. به هر حال این بضاعت ناچیز ما است که به پیشگاه مقدس و نورانی سبط اکبر رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، حضرت ثانی الحجج امام حسن بن علی بن ابی طالب (علیه السلام) تقدیم می‌شود. تا چه نظر افتد و تا یار کرا خواهد و میلش به که باشد. و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین.

فصل اول

کلیات

۱-۱. دشواری‌های پژوهش و نگارش تاریخ امام حسن علیه السلام

دشواری‌ها و آسیب‌شناسی تاریخ معصومان علیهم السلام بحث بسیار مهم و البته پردامنه‌ای است. برخی از زوایای آن مورد توجه قرار گرفته و هنوز زوایای دیگری هست که کمتر بدان توجه شده و یا هنوز به آنها توجه نشده است. برخی از این زوایای که قابل طرح و بررسی است شامل تاریخ تمام معصومان علیهم السلام و برخی خاص و مربوط به تاریخ برخی از امامان علیهم السلام است. به‌طور مثال، کمبود منابع در برخی شاید آن‌طور جدی نباشد، ولی درباره برخی دیگر دشواری جدی است و از همین ناحیه نیز آن بخش از تاریخ معصومان علیهم السلام گرفتار تکرار مکررات و عدم پیشرفت شده است. موضوع تحریفات از ناحیه حکومت‌ها، گروه‌های مذهبی و فرقه‌های انحرافی نیز نوع دیگری از مشکلات و آسیب‌های پژوهش در تاریخ معصومان علیهم السلام است که البته این نوع فراگیر است و شامل کل تاریخ امامان می‌شود.

با توجه به این نکته، آنچه به‌عنوان مشکلات و دشواری‌های پژوهش در تاریخ امام حسن مجتبی علیه السلام می‌توان گفت، گونه‌های ذیل است که به‌اختصار بیان می‌شود.

۱-۱-۱. دشمنی امویان و عباسیان و تحریف منابع

اخبار و روایات مربوط به تاریخ امام حسن مجتبی علیه السلام در منابع تاریخی از دو سو مورد تحریف و دست‌اندازی دشمنان آن حضرت قرار گرفته است؛ از یک سو، به‌دلیل رویارویی امام حسن با امویان، آن حضرت پیوسته مورد بغض و کینه‌توزی آنان به‌خصوص مروانیان بوده است. به‌خصوص پس از صلحی که بر آن حضرت تحمیل شد و از صحنه قدرت کنار رفت و امویان

خود را در صحنه سیاست بی‌رقیب دیدند و آنان از این فرصت سوءاستفاده کردند. بدین‌روی کوشیدند تا علاوه بر صحنه سیاسی که به گمان خود موفق شده بودند، در صحنه معنوی و مذهبی نیز امام حسن (علیه السلام) را از چشم مردم بیندازند؛ از این‌رو، تبلیغات وسیعی بر ضد آن حضرت به راه انداختند. این تبلیغات با همکاری برخی از عالمان و کارگزاران دستگاه اموی موجی را علیه امام حسن (علیه السلام) به راه انداخت که نتایج آن به‌صورت گزارش‌های فراوان در منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت و حتی شیعه راه یافته است.

از سوی دیگر، پس از پیروزی عباسیان و ظهور جنبش‌های سادات حسنی بر ضد آنان که خلافت عباسی را از شرق تا غرب فراگرفته بود، عباسیان را نیز همانند امویان وارد این صحنه نمود و برای تضعیف سادات حسنی تیغ تبلیغات خود را متوجه جدّ بزرگوارشان امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) کردند.

بنا بر نقل طبری و مسعودی، منصور عباسی برای تحقیر سادات حسنی در میان مردم تهمت‌هایی را متوجه امام حسن (علیه السلام) نمود. وی پس از دستگیری عبدالله بن حسن (پدر نفس زکیه) در برابر انبوه جمعیت مردم به سخنرانی پرداخت و پس از توهین و تهمت‌های زیادی که به امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و امام حسن (علیه السلام) زد، به واگذاری خلافت از سوی امام مجتبیٰ (علیه السلام) به معاویه اشاره کرد و گفت: به خدا که او مرد نبود، وقتی اموال به او عرضه شد آنها را پذیرفت. معاویه با نیرنگ به او وعده داد که ولیعهدش کند و بدین ترتیب او را بر کنار ساخت و همه چیز وی را گرفت و همه کارها را به او واگذارد و به زنان رو آورد. او امروز با یکی ازدواج می‌کرد و فردا دیگری را طلاق می‌داد و همچنان بدین کار مشغول بود تا اینکه در بسترش مرد!

همچنین مروان بن ابی حفصه (م. ۱۸۲ق) برای تقرب به خلیفه عباسی، هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق)، اشعاری سرود و در آن ضمن مدح و ستایش فراوان وی، به امیرالمؤمنین (علیه السلام) و امام مجتبیٰ (علیه السلام) توهین کرد. او در بخشی از اشعارش چنین گفت:

۱. علی ابوکم کان أفضل منکم	أباه ذوو الشّوری و کانوا ذوی الفضل
۲. ساء رسول الله إذ ساء بنته	بخطبته بنت اللعین أبی جهل
۳. فذمّ رسول الله صهر أبوکم	علی منبر بالمنطق الصّادع الفضل

۱. طبری، تاریخ الطبری، ج ۶، ص ۳۳۴؛ مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۳۰۰.

۴. حَكَمَ فِيهَا حَاكِمِينَ أَبُوكُمْ   هما خلعاہ خلع ذی التعل للتعلم

۵. قد باعها من بعده الحسن ابنه   فقد ابطلت دعواكم الرثة الحبل

۶. خَلَيْتُمُوهَا وَهِيَ فِي غَيْرِ أَهْلِهَا   و طالبتموها حين صارت الى اهل

۱. پدرتان علی که از شما برتر بود، اصحاب شورا که افراد با فضیلتی بودند، او را از خلافت منع کردند.

۲. او رسول خدا را ناخوشنود ساخت، آن هنگام که با خواستگاری از دختر ابوجهل لعین، دختر پیامبر را ناراحت کرد.

۳. پیامبر، پدر زن پدر شما، بر روی منبر با سخنی بران و قطعی او را نکوهش کرد.

۴. پدر شما در مسئله خلافت، حکمین را به حاکمیت پذیرفت و آنان همچون کسی که کفش خود را بیرون می آورد، خلافت را از او خلع کردند.

۵. پس از او، حسن پسرش خلافت را فروخت و ادعای شما در میراث زمام امر باطل شد.

۶. هنگامی که به دست نااهل بود، آن را رها کردید و حال که به دست اهل افتاده، شما به مطالبه برخاسته اید.

با این توضیحات، اگر تحقیق در عرصه تاریخ زندگانی امام حسن (علیه السلام) را به «راه رفتن در میدان مین» تشبیه کنیم، اغراق نشده است؛ زیرا همان گونه که میدان مین جای احتمال و اشتباه نیست و اشتباه در چنین میدانی آخرین اشتباه خواهد بود، همین طور نیز میدان و عرصه تاریخ امام حسن (علیه السلام) انباشته از تله های گروه های سیاسی - مذهبی مختلفی است که با اهداف گوناگون، تلاش خود را به کار بسته اند تا این تاریخ را دستکاری و مخدوش کنند؛ به طوری که هر گوشه از این تاریخ را باید با دقت و وسواسی بسیار، مطالعه و تحقیق و تحلیل نمود تا حقایقی که زیر انبوهی از دروغ ها و تحریف ها پنهان شده به دست آید؛ در غیر این صورت، به طور ناخودآگاه وارد عرصه ای خواهیم شد که دشمنان اهل بیت (علیهم السلام) آن را از پیش طراحی کرده اند و در دام آنان گرفتار خواهیم شد و ناخواسته و بدون اینکه متوجه باشیم همان حرف های آنان را خواهیم زد. البته در این میان دشمنی این دو دولت با امیرالمؤمنین (علیه السلام) از زاویه دیگری تاریخ امام حسن (علیه السلام) را دستخوش تحریفات کرده است و آن زاویه، سیاست گسترش و نهادینه

کردن سیاست تقابل و تضادّ پیشوایان و بزرگان شیعه با هم در امور سیاسی و مذهبی است. براین اساس، وانمود کردن تضادّ امام حسن (علیه السلام) با اندیشه‌های سیاسی و حتی مذهبی پدر بزرگوارشان از یک سو و مقابله کردن امام حسین (علیه السلام) و بزرگان شیعه با سیاست‌های امام حسن (علیه السلام) از دیگر سو، چنان اوضاع را آشفته و مه‌آلود کرده است که دستیابی به حقیقت و تحریف‌زدایی را گاه برای عالمان و پژوهشگران سخت و دشوار نموده است. بنابراین، دو دولت اموی و عباسی نقش بسیار مهمی در مخدوش کردن تاریخ سیاسی و مذهبی این امام مظلوم و بزرگوار داشته‌اند؛ لذا منابع تاریخی و حدیثی از این جهت، انباشته از روایات و گزارش‌های دروغین و آشفته است که کوچک‌ترین غفلت و اشتباه در این مسیر تبعات سنگینی خواهد داشت.

۱-۱-۲. کمبود منابع

علاوه بر منابع موجود که با مشکلاتی - که بیان شد - مواجه هستند، به‌طور اساسی از ابتدا ثبت و تدوین تاریخ امام حسن (علیه السلام) با کمبود و کندی روبه‌رو بوده است. اگر مورخان دوره اموی برای ثبت مقتل امام حسین (علیه السلام) با خفقان و تهدید روبه‌رو بودند، اما در دوره عباسی به دلیل انگیزه‌های سیاسی و بهره‌برداری دو گروه از عاشورا برای تحریک عواطف مردم و آشکار نمودن ظلم و ستم حاکمان علیه اهل بیت (علیهم السلام)، مقتل‌نگاری و مقتل‌خوانی سیر صعودی به خود گرفت. توضیح اینکه عباسیان از یک سو و قیام‌ها و جنبش‌های ضد عباسی از سوی دیگر به ثبت رویدادهای عاشورا علاقه نشان می‌دادند.

این شرایط برای امام حسن (علیه السلام) درست برعکس بود و صلح امام حسن (علیه السلام) نه تنها برای جنبش‌های شیعی نمی‌توانست برای تحریک عواطف رهبران و نیروهای آنان سودمند باشد، بلکه حداقل برای رهبران سادت حسنی با شرایط آنان چندان خوشایند نبود و حتی بازگو کردن آن و تدوین این قطعه تاریخی می‌توانست آنان را در موضع انفعال قرار دهد.

۱-۲. ضرورت تحقیق

تاریخ زندگانی امام حسن (علیه السلام) در عصر حاضر، وضعیت متفاوتی نسبت به اعصار و قرون گذشته پیدا کرده است. در جهان اسلام با توجه به وجود جریان‌های تفرقه‌گرا و پشتیبانی دشمنان اسلام

و مسلمانان از جهالت برخی گروه‌های افراطی و تندرو در برخی کشورهای اسلامی، زندگانی امام حسن (علیه السلام) نیز سوژه‌ای برای این موضوع شده است. می‌بینیم که دشمنان سعی دارند با دامن زدن به برخی اخبار سست و دروغ و همچنین تحلیل‌های نادرست - که برخاسته از رویکرد پوسیده دستگاہ تبلیغاتی امویان و عباسیان است - امام حسن را به نفع اهداف سیاسی و مذهبی خود مصادره به مطلوب کنند، آن‌گاه چنین وانمود کنند که پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) برخلاف سیره و سنت امام خود عمل می‌کنند و نرمش و نرم‌خویی در مرام و روش آنان نیست.

جالب اینکه این تهمت از سوی کسانی متوجه پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) می‌شود که اولاً، تهمت زندگان، همیشه مدافع حاکمان ستمگر بنی‌امیه بوده‌اند و حاضر نیستند حتی کوچک‌ترین مطلبی بر ضد یزید شراب‌خوار و فاسق بگویند و یا بنویسند؛ یزیدی که سبط پیامبر (صلی الله علیه و آله) و حرم نبوی را در کربلا و شام آن‌گونه قتل عام و اسیر کرد و واقعه ننگین حرّه و آتش زدن کعبه را به وجود آورد؛ ثانیاً، پیروان مکتب ضالّه ابن تیمیه و وهابیت، خود اینک بزرگ‌ترین حامی گروه‌های افراطی و تکفیری هستند که میراثی جز قتل و جنایت و تخریب در کشورهای اسلامی از خود به جا نگذاشته و چهره‌ای بسیار خشن از اسلام به دنیا عرضه کرده و بهترین خدمت را به کفار انجام داده‌اند!

براین اساس، توجه به زندگانی اهل بیت (علیهم السلام) به‌طور عموم و زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام) به‌طور خصوص که همه مسلمانان به آنان اعتقاد و یا محبت دارند، باید از دست‌اندازی دشمنان امت اسلامی از تحریفات و شایعات و اخبار دروغ و ساختگی پاکیزه شود. نباید اجازه دهیم اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) که در کنار قرآن وسیله وحدت امت اسلامی هستند، با این دروغ‌ها و تحریفات مایه دشمنی و ستیزه‌گری مسلمانان شوند.

آنچه دشمنان را به هدف غیر مشروع خود نزدیک می‌کند، دست‌مایه قرار دادن برخی از این اخبار ساختگی و تبلیغات آن در میان مسلمانان از یک‌سو، و بی‌خبری و ناآگاهی صحیح یا ناقص و غلط از زندگانی اهل بیت (علیهم السلام) در میان مسلمانان از سوی دیگر است.

با توجه به مطالب فوق، زندگانی امام مجتبی به دلایل خاص و موقعیت آن حضرت و حوادثی که برای ایشان رقم خورده است، متأسفانه شاید بیش از دیگر امامان شیعه، در معرض تحریفات و مطمع دشمنان قرار گرفته باشد. البته درباره آن حضرت از سوی دانشمندان دل‌سوز و منصف اسلامی تلاش‌های علمی خوبی صورت گرفته، ولی حجم عظیم تبلیغات دشمنان

اسلام در عصر حاضر و شبهات جدید و حتی بی پاسخ ماندن برخی از آنها و یا عدم قوت لازم علمی پاسخ‌ها، اقتضای آن دارد که پژوهشگران تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) جهاد علمی مضاعفی انجام دهند. این کار باید با تمرکز بیشتر و دقت فراوان انجام گیرد تا این سرمایه بی پایان امت اسلامی در عصر و زمان ما بتواند مشکلات علمی، دینی، اخلاقی و سیاسی ما را رفع نماید.

۱-۳. پیشینه تحقیق

زندگانی امام حسن (علیه السلام) و به خصوص صلح آن حضرت، از سده‌های نخستین مورد توجه مورخان و نویسندگان شیعه و اهل سنت قرار داشته است؛ گرچه بسیاری از آنها اینک از منابع مفقود به شمار می‌رود یا هنوز به صورت نسخه‌های خطی در برخی کتابخانه‌ها موجود است و انتشار داده نشده است. ابن ندیم، نجاشی و طوسی برخی از مهم‌ترین تألیفات مورخان سده‌های نخستین درباره امام حسن (علیه السلام) را نام برده‌اند که در کتاب منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم آمده است.^۱

علاوه بر تألیفات متقدمان، بسیاری از مورخان و پژوهشگران، نگاشته‌های بسیاری را درباره امام مجتبی (علیه السلام) به رشته تحریر درآورده‌اند که در میان آنها می‌توان آثاری از خاورپژوهان را نیز مشاهده کرد. پژوهش‌ها و تحقیقاتی که درباره امام مجتبی (علیه السلام) تا کنون انجام شده، در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه بوده است. انصاری آمارهای مختلف و بسیار مفیدی در این باره داده و به خوبی توانسته گونه‌شناسی مناسبی از تألیفات مربوط به امام حسن ارائه نماید که در اینجا تنها بخش کوچکی ارائه خواهد شد.

۱-۳-۱. کتاب‌ها

جمع تألیفات، از سال ۱۸۹۲ تا سال ۲۰۱۴ میلادی (۱۲۹۲-۱۴۱۴ق)، نزدیک به ۹۵۲ کتاب بوده است که به ۲۵ زبان نوشته شده است. از جهت مکان نشر، ایران ۶۱۳ کتاب، لبنان ۸۳ کتاب، عراق ۴۳ کتاب، پاکستان ۲۵ کتاب، هند ۱۳ و مصر نیز ۱۳ کتاب انتشار داده‌اند و برخی

---

۱. ر.ک: هدایت پناه، منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم هجری، فصل چهارم: میراث مکتوب و آثار مفقود شیعه، ص ۹۹-۱۱۴. محمدباقر انصاری نیز از ۲۲ کتاب از مؤلفان تا قرن چهارم نام برده است (ر.ک: انصاری، الامام الحسن المجتبی (علیه السلام) فی مرآة الکتب، ص ۱۳-۱۷).

کشورهای دیگر هرکدام چند کتاب منتشر کرده است. از نظر مذهب مؤلفان، ۸۴۲ نفر شیعه اثناعشری، ۳۵ نفر سنی و دو نفر مسیحی اند.

تألیفاتی را که درباره امام مجتبی علیه السلام انجام شده، به دو بخش کلی می‌توان تقسیم‌بندی کرد: بخشی به کتاب‌هایی درباره امام مجتبی علیه السلام اختصاص یافته که وظیفه کتاب‌شناسی را برعهده دارند و بخشی دیگر هم تألیفات و تحقیقات درباره ابعاد زندگانی امام مجتبی است.

درباره بخش نخست، آقای انصاری دوازده کتاب را در این باره معرفی کرده که یکی از آنها کتاب خود اوست و چند کتاب مهم دیگر عبارت‌ند از:

۱. کتابنامه امام حسن مجتبی علیه السلام، مرکز تحقیقات باقر العلوم. در این منبع، ۳۰۰ کتاب معرفی شده است.
۲. معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت علیهم السلام، نوشته عبدالجبار الرفاعی. در این منبع، ۲۰۴ کتاب و مقاله معرفی شده است.
۳. کتاب‌شناسی حسن بن علی المجتبی علیه السلام، کنگره سبط النبی علیه السلام. در این مأخذ ۵۲۱ عنوان کتاب به زبان‌های مختلف معرفی شده است.
۴. گزیده مقالات و کارنامه منابع پیرامون امام حسن مجتبی علیه السلام، پایگاه اطلاع‌رسانی پارسا. شامل ۳۳۵ کتاب و مقاله و ۴۶ نسخه خطی است.
۵. کتاب‌شناسی امام حسن مجتبی علیه السلام، غلامرضا سلگی. وی در این منبع به ۱۸۸ کتاب و مقاله به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی پرداخته است.
۶. کتابنامه امام حسن مجتبی علیه السلام، احمد (رجبعلی) زمانی. وی به معرفی ۸۸ کتاب پرداخته است.
۷. کتابنامه امام حسن مجتبی علیه السلام، امیرعلی امیری‌فر. در این مأخذ ۸۸ کتاب معرفی شده است.
۸. امام مجتبی در آینه کتاب (الامام المجتبی فی مرآة الكتب)، محمدباقر انصاری. وی در این منبع ۹۳۲ کتاب را به زبان‌های مختلف معرفی کرده است که به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.

علاوه بر این کتاب‌شناسی‌ها، دانشنامه امام حسن مجتبی علیه السلام نیز به معرفی کتاب‌ها و مقالات مربوط به امام حسن فعالیت دارد. این دانشنامه زیرمجموعه دانشنامه حوزه و وابسته به پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه است که از سال ۱۳۷۷ با هدف اطلاع‌رسانی در زمینه معارف

اسلامی و اشاعه اندیشه‌های پاک اهل بیت (علیهم السلام) فعالیت خود را آغاز کرده است. دانشنامه امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) با حدود ۲۰۰ مطلب در موضوعات مختلف مرتبط با سیره و زندگانی امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) در دسترس کاربران قرار گرفته است.

بخش دوم، کتاب‌ها و مقالات مستقل درباره زندگانی امام حسن (علیه السلام) است که در این مختصر تنها به برخی از آنها اشاره می‌شود. بخشی از این فهرست، برگرفته از همان کتاب امام مجتبیٰ در آینه کتاب (الامام الحسن المجتبی فی مرآة الكتب) تألیف محمدباقر انصاری است:

– اخبار الحسن بن علی (علیه السلام) و وفاته، ابو عبدالرحمن هیشم کوفی، بی‌جا، بی‌تا.

– از گوشه و کنار تاریخ؛ بررسی صفحه‌ای از زندگی امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، سیدعلی شفیعی، چاپ اول، تهران، صدر، ۱۳۵۹ ش.

– اشعة من حياة الامام الحسن بن علی (علیه السلام)، هیئت تحریریه دارالتوحید، اول، کویت: دارالتوحید، ۱۴۰۰ ق.

– الامام الحسن بن علی المجتبی (علیه السلام)، عبدالودود الامین، چاپ اول، بیروت: دارالتوحید الاسلامی، ۱۴۰۰ ق.

– الامام الحسن بن علی (علیه السلام) ثانی الثقلین، جعفر حسن عتریس و الشیخ احمد عبدالامیر قبلان، (۱۶ جلد).

– الامام الحسن بن علی (علیه السلام)، حسن کامل ملطاوی، کتابخانه تاریخ، اول، قاهره: مطابع الاهرام التجارية قلیوب، ۱۴۱۴ ق.

– الامام الحسن بن علی (علیه السلام)، علی محمد علی دخیل، بغداد: مطبعة حسام، ۱۹۷۹ م.

– الامام الحسن (علیه السلام) رائد التخطيط الرسالی مروية معاصره فی قیادته الاستراتیجیه، محمدحسین علی صغیر، چاپ اول، بیروت: مؤسسة العارف للمطبوعات، ۱۴۲۳ ق.

– الامام الحسن (علیه السلام) قدوة و أسوة، سیدمحمدتقی مدرسی، چاپ اول، تهران: دفتر آیت‌الله سیدمحمدتقی مدرسی، ۱۹۸۶ م.

– الامام الحسن (علیه السلام)؛ الکوثر المهدور، سلیمان کتانی، بیروت: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۰۹ ق.

– الامام الحسن (علیه السلام)؛ کلمات و مواقف، والده السيد علی الحسینی، چاپ اول، اهل‌بیت، ۱۴۱۶ ق.

- الامام السبط المجتبی (علیه السلام) سید عبدالرزاق المقرم، بی جا، بی تا.
- الامام السبط سیدنا الحسن بن علی (علیه السلام)، سعد القاضی، اول، قاهره: دار غریب للطباعة والنشر و التوزیع، ۲۰۰۱ م.
- الامام المجتبی ابو محمد الحسن بن علی (علیه السلام) حسن مصطفوی، چاپ اول، قم: چاپخانه علمیه، بی تا.
- امام حسن بن علی (علیه السلام) را بشناسیم، حسین انصاریان، تهران: ۱۳۵۷ ش.
- امام حسن مجتبی (علیه السلام) پیشوای دوم، گروهی از نویسندگان، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۴۹ ش.
- امام حسن مجتبی (علیه السلام)، دارالتوحید و... پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام، چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۷ ش.
- امام حسن (علیه السلام) الگوی زندگی، حبیب الله احمدی، کتابخانه تاریخ، اول، قم: فاطیما، ۱۳۸۱ ش.
- امام حسن (علیه السلام) پیشوای دوم، حبیب چایچیان (حسان)، تهران: مکتب الحسن و شرکت انتشار، ۱۳۴۹ ش.
- امام حسن (علیه السلام) در موضع واقع بینی، علی قائمی، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)، قم: شفق، ۱۳۶۱ ش.
- امام حسن (علیه السلام)، امید امیدوار، قم: شفق، بی تا.
- امام حسن (علیه السلام)، عبدالکریم بی آزار شیرازی، اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی تا.
- امام مجتبی (علیه السلام)، سید حسن ابطحی، چاپ اول، بطحاء، ۱۳۷۶ ش.
- اهل البيت؛ الحسن بن علی (علیه السلام)، توفیق ابو علم، چهارم، قاهره: دارالمعارف، ۱۹۸۵ م.
- آینه بردباری، محمود شاهرخی و عباس مشفق کاشانی، اول، قم: اسوه، ۱۳۷۸ ش.
- بامداد روشن «صلح امام حسن (علیه السلام)»، سید علی اکبر برقی، قم: حافظ، ۱۳۲۰ ش.
- بحثی درباره صلح امام حسن (علیه السلام)، غلامرضا اشرف سمنانی، اول، تهران: بعثت، ۱۳۴۶ ش.
- بحثی کوتاه پیرامون زندگی امام حسن مجتبی (علیه السلام)، محمود حکیمی، قم: ۱۹۷۶ م.

- بررسی کوتاهی از زندگی امام حسن (علیه السلام)، سید محمد شیرازی، قم: کانون نشر اندیشه اسلامی، ۱۹۸۸ م.
- بلاغة الامام الحسن (علیه السلام): خطب، کتب، کلمات، عبدالرضا صافی کربلایی، نجف: ۱۹۶۶ م.
- بلاغة الامام الحسن (علیه السلام)، عبدالرضا صافی، اول، قم: شکوری، ۱۳۷۳ ش.
- بلاغة الامام الحسن (علیه السلام): خطب، کتب، کلمات، عبدالرضا صافی کربلایی، تصحیح فهرست: جعفر عباس الحائری، قم: مجمع العالمی لاهل البيت ۱۴۳۵ ق.
- پاره‌های صبر، چاپ اول، تهران: ستاد برگزاری شب شعر عاشورا، ۱۳۷۶ ش.
- پرتوی از چهره تابناک سبط المصطفی الحسن بن علی المجتبی (علیه السلام)، جماعة الاتحاد الحسيني، اول، شیراز: ۱۳۶۶ ش.
- تاریخ خلفاء الراشدين، خلافة امير المؤمنين الحسن و عصره، تألیف صلابی.
- «تحلیل و بررسی صلح امام حسن (علیه السلام)»، محمد مصدق مهدوی، استاد راهنما: دکتر سید جعفر شهیدی، استاد مشاور: دکتر صادق آئینه‌وند، مقطع کارشناسی ارشد، مرکز تربیت مدرس حوزه علمیه قم، ۱۳۷۳ ش.
- ترجمة الامام الحسن (علیه السلام) من تاریخ مدینة دمشق، ابن عساکر دمشقی، چاپ اول، بیروت: مؤسسة المحمودی، ۱۴۰۰ ق.
- ترجمة الامام الحسن (علیه السلام)، من القسم غیر المطبوع من کتاب الطبقات الكبير لابن سعد، سید عبدالعزیز طباطبایی، اول، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۶ ق.
- ترجمه جلد دهم بحار الانوار، ترجمه: محمد جواد نجفی، اول، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۵۵ ش.
- تعالیم امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) به زبان دعا و حدیث، حسن کافی، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)، چاپ اول، تهران: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- تنهاترین سردار، غلامحسین داستان، چاپ اول، سلسبیل، بی تا.
- ثورة الشيعة عصر امام حسن (علیه السلام)، عباس سعیدی، تهران: بعثت، ۱۳۵۸ ش.
- جهاد الامام الحسن (علیه السلام)، محمد حسن قیسی عاملی، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
- الجواب الحسن فی صلح الحسن (علیه السلام)، سیده‌الهدیه الدین شهرستانی، بی جا، بی تا.

- چشمه كوثر، حيدر تهراني، ١٣٩٩ق.
- چهل حديث سيرة حسنى عليه السلام، حسين زينالى تيلي، پژوهشكده باقرالعلوم عليه السلام، چاپ اول، قم: معروف، ١٣٧٨ش.
- الحسن بن على بن ابى طالب القرشى الهاشمى، بشّار عواد معروف، دوم، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ق.
- حسن بن على بن ابى طالب بن عبدالمطلب عليه السلام، مأمون صاعرجى، چاپ سوم، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ق.
- الحسن بن على بن ابى طالب عليه السلام، چاپ اول، حيدرآباد: دائرة المعارف العثمانية، ١٤٠٣ق.
- حسن بن على بن ابى طالب عليه السلام، سيدمصطفى حسيني دشتى، قم: اسماعيليان، ١٣٦٩ش.
- الحسن بن على بن ابى طالب عليه السلام، محمود فاخورى، چهارم، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٠٦ق.
- الحسن بن على بن ابى طالب، ابو محمد عليه السلام، احسان عباس، دوم، قم: منشورات رضى، ١٩٨٥م.
- الحسن بن على عليه السلام دراسة و تحليل، كامل سليمان، اول، بيروت: دارالكتب اللبنانى، ١٣٩٩ق.
- حسن بن على عليه السلام پرچمدار صلح، محمد روشن نفس، چاپ اول، مشهد: حجّت، ١٣٤٩ش.
- الحسن بن على عليه السلام، احمد راتب حموش و...، چاپ اول، دمشق: دارالفكر، ١٩٨٥م.
- حسن بن على عليه السلام، جواد فاضل، تهران: على اكبر علمى، ١٣٣٦ش.
- الحسن بن على عليه السلام، عام الجماعة، احمد عبدالقادر، اول، بغداد: مطبعة الهلال، ١٩٤٨م.
- الحسن بن على عليه السلام، عبدالقادر احمد يوسف، بغداد: مطبعة الهلال، ١٩٤٨م.
- الحسن بن على عليه السلام، محمد كمال عزالدين على، چاپ اول، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٥ق.

- حسن کیست؟، فضل الله کمپانی، چاپ اول، تهران: فراهانی، ۱۳۵۴ ش.
- الحسن و الحسين سبطا رسول الله ﷺ، محمدرضا مصری، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۹۸۳ م.
- الحسن و الحسين (علیه السلام)، محمدرضا مصری، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۳۹۵ ق.
- حسن و حسین (علیه السلام)، شیخ محمد واصف، چتپ اول، قم، ۱۳۴۳ ش.
- الحسینون فی التاریخ، شیخ محمد ساعدی، اول، نجف: مطبعة النجف، ۱۳۷۵ ق.
- حقایق پنهان؛ پژوهشی از زندگی سیاسی امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، احمد زمانی، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۷۵ ش.
- حلیم آل البيت الحسن بن علی (علیه السلام)، شیخ موسی محمدعلی، دوم، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۵ ق.
- حیاة الامام الحسن بن علی (علیه السلام)، باقر شریف قرشی، سوم، قم: دارالکتب العلمیة، ۱۳۹۳ ق.
- حیاة الامام الحسن (علیه السلام)، محمود شلبی، بیروت: دارالجمیل، ۱۴۰۵ ق.
- الحیاة السیاسیة للامام الحسن (علیه السلام)، جعفر مرتضی عاملی، اول، بیروت: دارالسیرة، ۱۴۱۴ ق.
- خلافت نامه امام حسن (علیه السلام)، میرزا علی خان خاموش، بی جا، بی تا.
- در آستان اهل بیت امام حسن و امام حسین (علیه السلام)، سید محسن امین، چاپ ششم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۶۹ ش.
- الدر السنی فی من بغاس من اهل النسب الحسنی، عبدالسلام قادری، بی جا، بی تا.
- در مکتب کریم اهل بیت حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، علی قائمی امیری، ۱۳۷۴ ش.
- دریا، طوفان، تلاطم، پنجره ای به آفاق شخصیت شگفت انگیز امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، محبوبه زارع، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱ ش.
- ذکر من روی عن ابی محمد الحسن بن علی (علیه السلام)، ابوجعفر محمد بن بابویه صدوق.
- ذکر میلاد الحسن بن الامام علی (علیه السلام)، علی جزائری، چاپ اول، نجف: مطبعة الغری، ۱۹۶۶ م.

- راویان مشترک فریقین از امام حسن (علیه السلام)، یدالله مقدسی، چاپ اول، تهران: هشتمین کنفرانس بین المللی وحدت اسلامی، ۱۴۱۶ق.
- الرجحان بین الحسن و الحسین (علیه السلام)، حسن خلاد فارسی (م. ۳۶۰)، خطی.
- رساله فی معنی قوله ﷺ: «الحسن و الحسین سیدا شباب اهل الجنة»، محسن بن محمد بحرانی.
- زمامداری امام مجتبی (علیه السلام)، احمد مطهری، چاپ اول، قم: دارالکتاب، بی تا.
- زندگانی امام حسن بن علی (علیه السلام)، حسین وجدانی، چاپ اول، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۵۳ش.
- زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام)، حسین حماسیان، تهران: اقبال، ۱۳۴۴ش.
- زندگانی امام حسن مجتبی (علیه السلام)، سیدهاشم رسولی محلاتی، چاپ پنجم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۳ش.
- زندگانی حسن بن علی (علیه السلام)، فخرالدین حجازی، چاپ اول، تهران: انتشارات بعثت، بی تا.
- زندگانی حضرت حسن (علیه السلام)، محمدعلی خلیلی، تهران: چاپخانه علمی، ۱۳۱۹ش.
- زندگانی حضرت مجتبی (علیه السلام)، حسین عمادزاده، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی جامع کتاب، ۱۳۳۷ش.
- زندگی امام حسن مجتبی (علیه السلام)، سیدجعفر غضبان، چاپ سوم، تهران: ساحل، بی تا.
- زندگی امام حسن (علیه السلام) پرچمدار صلح و آزادی، مهدی پیشوایی، چاپ اول، قم: نسل جوان، ۱۳۵۳ش.
- سبط النبی الحسن بن علی (علیه السلام)، سیف الدین الکاتب، بیروت: مؤسسة عزالدین، بی تا.
- السبطان (علیه السلام) فی موقیہما، سیدعلی نقی نقوی، چاپ اول، قم: مکتبه الداوری، ۱۳۶۷ش.
- سرچشمه های نور؛ امام حسن مجتبی (علیه السلام)، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- سرور چمن فی احوال امام حسن (علیه السلام) (زبان اردو)، فوق اولاد حیدر بلگرامی، هند، ۱۳۳۸ق.
- سیاسة السبطین یا صلح امام مجتبی و قیام سیدالشهداء، خادم حسین فاضل ورسی، چاپ اول، ۱۳۶۹ق.

- سیرت الحسنین (علیهم السلام) (زبان اردو)، سیماب اکبرآبادی، لکنهو، الناظر بگ ایجنسی، ۱۹۲۲ م.
- سیرة الحسن فی الحدیث و التاریخ، سید جعفر مرتضی عاملی، قم: مرکز نشر و ترجمه مؤلفات العلامة المحقق السید جعفر مرتضی عاملی، ۱۴۳۸ ق، ج ۱ و ۲.
- شجرة السبطین و شرعة الشطین (علیهم السلام)، شیخ آقابرگ تهرانی، بی جا، بی تا.
- شخصیت حضرت مجتبیٰ (علیه السلام)، سیدعلی اکبر قرشی بنابی، چاپ اول، ارومیه: چاپخانه میهن، ۱۳۳۸.
- شرح دعاء الاحتجاب المروى عن الحسن (علیه السلام)، اسماعیل بحرانی، بی جا، بی تا.
- صلح الامام الحسن (علیه السلام) اسبابه و نتائجه، محمد جواد فضل الله، چاپ اول، قم: دارالمتقف المسلم، بی تا.
- صلح الامام الحسن (علیه السلام)؛ تاریخه، بنوده، اسبابه، سید عبدالکریم حسینی قزوینی، بی جا، بی تا.
- صلح امام حسن (علیه السلام) (زبان اردو)، سید مرتضی حسین صدر الافاضل، کراچی: اداره تعلیمات الهیه کراچی، ۱۹۵۷ م.
- صلح امام حسن (علیه السلام)، مؤسسه اهل البيت، چاپ دوم، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۶۱ ش.
- صلح الحسن (علیه السلام)، شیخ راضی آل یاسین، چاپ اول، قم: منشورات شریف رضی، ۱۴۱۴ ق.
- صلح امام حسن (علیه السلام)؛ پرشکوه ترین نرمش قهرمانانه تاریخ، سیدعلی خامنه ای، چاپ دوازدهم، آسیا، ۱۳۷۱ ش.
- صلح الحسن و ثورة الحسين من منظور السنن التاريخية فى القرآن الكريم، محسن الاراکى، قم: المجمع العالمى لاهل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۳۵ ق.
- عصر الامام المجتبیٰ (علیه السلام) اجتماعياً و سياسياً، محمد هادی الیوسفی الغروی، قم: مجمع العالمى لاهل البيت، ۱۴۳۵ ق.
- عوالم العلوم و المعارف و الاحوال، ج ۱۶، شیخ عبدالله بحرانی اصفهانی، چاپ اول، قم: مدرسة الامام المهدي، ۱۴۰۵ ق.

- فلسفه صلح حضرت امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) دومین پیشوای شیعه، محمد مقیمی، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطبوعاتی معراجی، بی تا.
- فلسفه صلح دومین پیشوای شیعه حضرت امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) و شرح زندگانی آن حضرت، محمد مقیمی، تهران: معراجی، ۱۳۵۸ ش.
- قرة العین فی تراجم الحسن والحسین (علیهما السلام)، شیخ یاسین موصلی خطیب، بی جا، بی تا.
- قهرمان دو میدان؛ داستان زندگی امام حسن (علیه السلام)، رضا شیرازی، چاپ سوم، تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۲ ش.
- کتاب زهد الحسن (علیه السلام)، ابوجعفر محمد بن بابویه صدوق.
- کتاب صلح الحسن (علیه السلام) و معاویه، احمد جارودی.
- کتاب صلح الحسن (علیه السلام)، عبدالرحمن هاشمی، بی جا، بی تا.
- کتاب فی احوال الامام الحسن (علیه السلام)، شیخ قاسم آل قسام، بی جا، بی تا.
- کتاب فی امر الحسن، ابواحمد جلودی بصری.
- کتاب مقتل الحسن (علیه السلام)، ابو مخنف لوط غامری.
- کتابة فی امامة الحسن و الحسین (علیهما السلام)، ابواسحاق ابراهیم بصری.
- کلمة الامام الحسن (علیه السلام)، سید حسن شیرازی، سوم، بیروت: دارالصادق، ۱۳۸۸ ق.
- گناهی بی لذت، چرا؟ چرا امام حسن (علیه السلام) صلح را پذیرفت؟، رجبعلی مظلومی، تهران: جهان آرا، ۱۳۵۴ ش.
- گهرهای حسنی، احمد زمانی، پژوهشکده باقرالعلوم (علیه السلام)، قم: معروف، بی تا.
- مجمع البحرين فی فضائل السبطين (علیهما السلام)، سید ولی الله بن نعمه الله رضوی، بی جا، بی تا.
- محاسن من اسمه الحسن (علیه السلام)، ابوعلی نیشابوری، بی جا، بی تا.
- مسند الامام ابی محمد الحسن بن علی (علیهما السلام)، شیخ عزیزالله عطاردی، چاپ اول، خراسان: عطارد، ۱۳۷۳ ش.
- مشهد السبطين (علیهما السلام)، امیرعزالدین یزدی، بی تا.
- معالی السبطين فی احوال الحسن و الحسین (علیهما السلام)، محمدمهدی مازندرانی حائری، نجف: مطبعة النعمان، ۱۳۸۱ ق.

- مقتل الحسن و الحسين (علیهما السلام)، ابوالفرج اصفهانی، بیروت: مرکز الدراسات و البحوث العلمية، بی جا، بی تا.
- مکتب امام حسن (علیه السلام)، شیخ حسن سعید، تهران: مکتبه مسجد جامع، ۱۳۶۵ ش.
- ملحمه فی الامام الحسن (علیه السلام)، محسن بن ابراهیم مظفر، بی جا، بی تا.
- مهیج الاحزان (علیه السلام)، حسن بن محمد علی یزدی، بی جا، بی تا.
- المواهب و المنن فی بعض مناقب سیدنا الامام الحسن (علیه السلام)، محمد بن حسین جفری، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۵ م.
- موسوعه کلمات الامام الحسن (علیه السلام)، پژوهشکده باقرالعلوم، چاپ اول، قم: دارالمعروف، ۱۴۲۳ ق.
- الموسوعه النسبیه، المعقبون من آل ابی طالب، اعقاب الامام الحسن المجتبی (علیه السلام)، سیدمهدی رجائی موسوی. قم: مؤسسه عاشورا، ۱۴۲۷ ق، الجزء الاول.
- مولد الامام الحسن بن علی (علیهما السلام)، محمد بن عبدالله ابوعزیز خطی، نجف: مطبعة الحیدریه، ۱۳۷۱ ق.
- ناسخ التواریخ امام حسن (علیه السلام)، محمدتقی سپهر، آستان قدس رضوی، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۸۳ ق.
- النفحة المدنیة فی الدوحة الحسینیة، جعفر اعرجی، بی جا، بی تا.
- نقش صلح امام حسن (علیه السلام) در سرنوشت انقلاب، محمد مقیم، چاپ اول، تهران: سعدی، بی تا.
- وفاة الامام الحسن (علیه السلام)، شیخ علی بن محمد آل سیف خطی، چاپ سوم، نجف: مطبعة الحیدریه، ۱۳۷۳ ق.

۱-۳-۲. پایان نامه ها

- تحلیلی از زندگی سیاسی امام حسن (علیه السلام)، سیدجعفر مرتضی عاملی، ترجمه: محمد سپهری، چاپ اول، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۹ ش.

۱-۳-۳. مقالات

در بخش مقالات آنچه در جدول ذیل مشاهده می‌شود، تمام مقالاتی است که تا سال ۱۳۹۴ شمسی در نشریات داخلی درباره زندگی امام حسن (علیه السلام) به چاپ رسیده‌اند. این مقالات که شامل ۸۰ عنوان است، تلاشی علمی و ستودنی و قابل‌ارج نهادن است، گونه‌شناسی این مقالات، صرف‌نظر از برخی عناوین که خیلی کلی و یا به‌طور ضمنی، از امام حسن (علیه السلام) بحث کرده، در چند محور ذیل به همراه تعداد مقالات چنین است:

۱. دوران کودکی و نوجوانی: یک مقاله (۸)؛
  ۲. خانواده، فرزندان و همسران و بحث مطلق: ۵ مقاله (۱، ۶، ۱۹، ۷۳، ۸۰)؛
  ۳. فضایل و مناقب و معجزات: ۹ مقاله (۲، ۳، ۹، ۱۱، ۲۲، ۳۸، ۴۱، ۴۵، ۶۸)؛
  ۴. امامت و زندگی سیاسی: ۱۵ مقاله (۱۲، ۱۶، ۱۷، ۲۱، ۲۶، ۳۷، ۵۶، ۵۷، ۶۰، ۶۱، ۶۳، ۶۶، ۷۵، ۷۸، ۸۹)؛
  ۵. صلح: ۲۸ مقاله (۱۵، ۲۰، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۹، ۴۰، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۶۴، ۶۵، ۷۰، ۷۴، ۷۶)؛
  ۶. سیره اقتصادی: ۲ مقاله (۵، ۵۸)؛
  ۷. سیره فرهنگی و علمی: ۹ مقاله (۷، ۱۰، ۱۴، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۶۷، ۶۹، ۷۷)؛
  ۸. زندگی امام به‌طور کلی: ۵ مقاله (۴، ۱۸، ۳۰، ۳۱، ۵۹).
- عناوین مقالات فارسی در نشریات داخلی از سال ۱۳۵۱ تا ۱۳۹۴ درباره امام حسن مجتبی (علیه السلام) به ترتیب عنوان مقاله:

ردیف	عنوان مقاله	نویسنده	مجله	سال نشر
۱	آیا امام مجتبی همسران زیادی داشت؟	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۱
۲	از امام مجتبی بیاموزیم: سرمقاله	محمود مهدی پور	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۳	اشاره‌ای به کرامات امام حسن	تقوی - صادقی	میلغان	۱۳۸۲
۴	امام حسن مجتبی	علی زمانی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۷۳
۵	امام حسن مجتبی فریادرس برای محرومان اجتماع	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۱
۶	امام حسن مجتبی و افسانه طلاق	محمد جواد طبسی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۷	امام حسن مجتبی و قرآن کریم	محمد مرادی	بینات	۱۳۸۷
۸	امام حسن در نخستین روزهای زندگی	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۱
۹	امام حسن مظهر صبر و کرامت	مریم نظری	گنجینه مجمع	۱۳۸۸

۲۰ امام حسن مجتبی (علیه السلام) از ولادت تا امامت

ردیف	عنوان مقاله	نویسنده	مجله	سال نشر
۱۰	امام حسن و پاسداری از ارزش‌ها	الف. آشوری	میلغان	۱۳۸۰
۱۱	امام مجتبی از نگاه پیامبر	احمد مطیعی اردکانی	فرهنگ کوثر	۱۳۷۹
۱۲	امامت امام حسن مجتبی از منظر روایات	سید جواد حسینی	میلغان	۱۳۸۷
۱۳	انعکاس شیعه در دائرة المعارف الاسلامیة	محمود مهدوی دامغانی	وحید	۱۳۴۹
۱۴	بررسی شیوه مناظرات انبیا و امام حسن	فاطمه حسینی میر صفی	بینات	۱۳۸۷
۱۵	بررسی علل صلح امام حسن	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۱
۱۶	بررسی ماجرای ولایتعهدی یزید	محسن رنجبر	تاریخ در آئینه پژوهش	۱۳۸۳
۱۷	بررسی و نقد گزارش‌های تاریخ شهادت امام حسن مجتبی	یدالله مقدسی	تاریخ اسلام	۱۳۸۹
۱۸	پرتوی از زندگانی امام حسن مجتبی	عباس رفیعی‌پور علوی	میلغان	۱۳۷۹
۱۹	پژوهشی پیرامون فرزندان و همسران امام حسن	حسین ایمانی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۲۰	تحلیلی بر صلح امام حسن	سیدمصطفی حسینی رودباری	پیام	۱۳۸۵
۲۱	جنبش از نو آغاز می‌شود	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۲۲	جود و بخشش در سیره امام حسن	محمد حسین شریفی	آفاق مهر	۱۳۸۷
۲۳	چرا امام حسن تن به صلح درداد	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۲۴	چرا امام حسن صلح کرد و امام حسین قیام کرد	میرزا عباس مهدوی فرد	میلغان	۱۳۸۱
۲۵	چرا امام حسن صلح نمود و امام حسین قیام کرد	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۲۶	چرا معاویه امام حسن را مسموم کرد	سیدجواد حسینی	میلغان	۱۳۸۸
۲۷	چرایی و چگونگی صلح امام حسن	محمد مرادی خلیج	پژوهشنامه تاریخ	۱۳۸۵
۲۸	خوارچ پس از شهادت علی	یعقوب جعفری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۶۹
۲۹	داوری در اندیشه‌های ابن‌خلدون درباره امام حسن و مسئله خلافت	مصطفی امه طلب	مشکوة	۱۳۸۴
۳۰	درسهایی از امام حسن مجتبی	حسین تربتی	میلغان	۱۳۸۵
۳۱	درسهایی از مکتب امام مجتبی	کریم تبریزی	میلغان	۱۳۸۵
۳۲	دو امام در برابر صلح؛ صلح امام حسن ۱	اصغر حیدری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۲
۳۳	دو امام در برابر صلح؛ صلح امام حسن ۲	اصغر حیدری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۲
۳۴	دو امام در برابر صلح؛ صلح امام حسن ۳	اصغر حیدری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۲
۳۵	دو امام در برابر صلح؛ صلح امام حسن ۴	اصغر حیدری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۲
۳۶	دو امام در برابر صلح؛ صلح امام حسن ۵	اصغر حیدری	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۲
۳۷	دو سند روشن بر مظلومیت سبط اکبر		درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۸۳
۳۸	ده ویژگی اخلاقی امام مجتبی	ابوالفضل هادی‌منش	میلغان	۱۳۸۸
۳۹	سیمای صلح امام حسن ۱	جعفر انواری	فرهنگ کوثر	۱۳۷۸
۴۰	سیمای صلح امام حسن ۲	جعفر انواری	فرهنگ کوثر	۱۳۷۸

کلیات ۲۱

ردیف	عنوان مقاله	نویسنده	مجله	سال نشر
۴۱	شجاع‌ترین مردم	حسن اسدی	رشد آموزش معارف اسلامی	۱۳۷۶
۴۲	شخصیت علمی امام حسن مجتبی	محمد جواد مروجی طیبی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۴۳	شخصیت قرآنی امام حسن مجتبی	مرضیه محمدزاده	بینات	۱۳۸۷
۴۴	شخصیت قرآنی و کریمانه امام حسن مجتبی	مهناز رحیمپور	بینات	۱۳۸۷
۴۵	شمه‌ای از فضایل و مناقب امام حسن مجتبی	سیدجواد حسینی	مبلغان	۱۳۸۱
۴۶	شهید مطهری و صلح امام حسن	سید سعید روحانی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۴۷	صلح امام حسن مجتبی	داود الهامی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۶۷
۴۸	صلح امام حسن در نگاه خاورپژوهان	سیده معصومه اخلاقی	سایت سخن تاریخ	
۴۹	صلح امام حسن مجتبی از نگاه اندیشمندان	میثم سنگچارکی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۵۰	صلح امام حسن از نگاه شهید مطهری؛ بخش دوم	سید سعید روحانی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۷
۵۱	صلح امام حسن همان نتیجه را به اسلام بخشید که قیام و شهادت امام حسین	علی اکبر شهبابی	مطالعات اسلامی	۱۳۵۴
۵۲	صلح امام حسن؛ انگیزه‌ها و پیامدها	طه تهامی	مبلغان	۱۳۸۴
۵۳	صلح عزت‌آفرین از زبان امام حسن	محمد عابدی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۵۴	صلح، مناسب‌ترین راهبرد امام مجتبی برای حفظ و ماندگاری دین	محمود بسطامی	اندیشه حوزه	۱۳۸۹
۵۵	صلح‌نامه امام حسن به بهانه‌جویی‌ها پایان داد	طه حسین	گلستان قرآن	۱۳۸۰
۵۶	علت و چگونگی شهادت امام حسن مجتبی	سیدمحمد موسوی‌نیا	پرسمان	۱۳۹۰
۵۷	فرماندهان خائن	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۵۸	فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی امام حسن	سید قاسم موسوی	آفاق مهر	۱۳۹۰
۵۹	فعالیت‌های امام حسن مجتبی قبل از امامت	ابوالفضل هادی منش	مبلغان	۱۳۸۹
۶۰	کارنامه ده‌ساله امام حسن مجتبی در مدینه منوره	احمد زمانی	مبلغان	۱۳۸۱
۶۱	کوفه پس از شهادت علی	داود الهامی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۶۷
۶۲	کوفه و تحولات سیاسی صدر اسلام	سیمین قربانپور	تاریخ اسلام	۱۳۸۴
۶۳	گذری در نصوص امیرالمؤمنین بر امامت امام حسن مجتبی	آیت الله احمدی میانجی؛ ترجمه: مهدی ناصری	سفینه	۱۳۸۹
۶۴	میانی قرآنی صلح امام حسن	احمد صادقی اردستانی	بینات	۱۳۸۷
۶۵	متن پیمان صلح	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۶۶	مسئولیت‌های امام حسن در دوران پدر	محمد جواد طیبی	فرهنگ کوثر	۱۳۷۹
۶۷	معارف شیعی و نقش نخستین امامان شیعه در تدوین آن‌ها	دکتر سیدرضا مؤدب	شیعه‌شناسی	۱۳۸۴
۶۸	معجزات و کراماتی از امام حسن مجتبی	سیدجواد حسینی	مبلغان	۱۳۸۳

۲۲ امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) از ولادت تا امامت

ردیف	عنوان مقاله	نویسنده	مجله	سال نشر
۶۹	معیت قرآن و امام حسن	محمد طباطبایی	بینات	۱۳۸۷
۷۰	مواضع امام حسین در برابر حکومت معاویه	محسن رنجبر	معرفت	۱۳۸۱
۷۱	نقد دیدگاه تاریخی یک شرق شناس	مهدی پیشوایی	تاریخ در آئینه پژوهش	۱۳۸۴
۷۲	نقد و ارزیابی کتاب الفصول المهمة فی معرفة الائمة	حسین عبدالمحمدی	تاریخ در آئینه پژوهش	۱۳۸۲
۷۳	نقد و بررسی روایت مربوط به مطلاق بودن امام حسن	سیدمحمد مرتضوی	مطالعات اسلامی	۱۳۸۶
۷۴	نقد و بررسی طیف‌های سیاسی و اجتماعی از صلح امام حسن تا زمامداری یزید	حمراء علوی	مسکوبه	۱۳۸۴
۷۵	نقش امام حسن در عصر علوی	ناصر بهرامی	فرهنگ کوثر	۱۳۸۷
۷۶	نقض پیمان صلح	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲
۷۷	نگاهی به بدعت‌های معاویه و مقابله فرهنگی امام مجتبی	طه تهامی	میلغان	۱۳۸۴
۷۸	نگاهی به حکومت امام مجتبی	عباس کوثری	فرهنگ کوثر	۱۳۸۲
۷۹	نگاهی به واپسین روزهای عمر امام حسن مجتبی	احمد زمانی	فرهنگ کوثر	۱۳۷۶
۸۰	همسر جنایتکار	مهدی پیشوایی	درسهایی از مکتب اسلام	۱۳۵۲